

"Azər" dastanında şərq ellərinin təsviri

Akademik M. Cəfər dastanın bu növünü, "yeni dastan", "yeni epik poema" adlandırır və qeyd edir ki, bu formada Caviddən qabaq Qərb və Rus ədəbiyyatında istifadə edilən sənətkarlar olsa da, Şərqdən bu yeni yaranırdı.

Cavidin istər şerflərinin, istərsə də pyeslərinin mövzusu şərq tarixinə, şərq əfsanəsinə istinad edir... Şərq mütəfəkkiri, şərq despotu, şərq sevnə, şərq məğlubu və şərq qalibi, (Hüseyn Hətəmi) bir sözlə, şərq mühiti, şərq ələmi. Şərq bu səhrakar ələm Cavidin diqqətini hər zaman cəlb etmişdir.

"Azər" dastanında da Şərq, Şərqdə poetik münasibət və şərq qadınına münasibət göstərilir. Məsələn, bir şərq qadınının, Səlmanlıq hekayəti. Səlmanın atası Misirdə ikən ingilis zülmünə, torpaqlarının işğal olunmasının ələhinə üsyan etdiyi üçün, bir ingilis lordu onu ölüm adasına sürmüşdü. Atasından sonra Səlma təqib olunmuşundan Misirdən qaçır, lakin onun ürəyi daima intiqam hissi ilə alışıb yanır, qisas almaq üçün meqam axtarır. Nəhayət, fürsət düşəndə Səlma atasının qatili olan lordu öldürür. Azər tərəfindən Səlmanın "intiqam", "intiqam" deyərək çırpınan səsi, yeni əsrin, yeni Şərqlin səsi kimi qiymətləndirilir. Şərq qadını Səlma artıq özünə güvənir, qisasını ala bilir, buna hətə cəsədi, həm də cürəti çatır. Və ya dastanın başqa bir yerində Azəri Avropa şəhərlərindən birində, yüksək cəmiyyət üçün hazırlanmış konsert salonunun səhnəsində bir tısbəga nəzərə cərpir. Bu tısbəga musiqinin ahənginə uyğun hərəkət edir, musiqi dayananda səhnəni tərk edir. Bu Avropanın kübar cəmiyyəti üçün maraqlı bir əyləncə hesab olunur. Tısbəganın müvəffəqiyyətdən başı gicəllənmiş Qərblı professor, "Qərbdə tısbəgalar belə musiqidən zövq alır", deyərək öyünür, Azərdən "Şərqdə necə, belə əyləncələr təcrübə edilirmi?"-deyər soruşur. Azər isə cavab əvəzinə bu cür əyləncələrin azgınlıq və qudurganlıq saydığını, bu cür əyləncələrin Şərq ellərinin fəlakəti üzərində qurulduğunu bildirir:

Cavid yaradıcılığında dönüş, məhz "Azər"lə başlayır. "Azər" janrına görə də Cavidin əvvəlki əsərlərindən fərqlənirdi. "Azər" janrca mənşəm dastan idi. Cavid əsərin üzərində on il işləsə də əsər tamamlanmamışdı. Əsər 1926-cı ildən 1936-cı ilədək yazılaraq hissə-hissə çap edilmişdir.

Mövzusu uzaq keçmişdən alınsa da müasirliyə xidmət edirdi. Y. Qarayevin təbircə desək, "böhərandan tərəqqiyə yox, dünəndən və tarixdən müasirliyə" dönüş idi. Tarixdən müasirliyə, romantizməndən romantikaya, faciədən isə nikbin epik dastana keçməsi Cavid yaradıcılığında əsaslı dönüş idi.

"Azər" dastan şəklində yazılsa da, bədii forma etibarilə klassik dastanlardan fərqlənir.

**O məhsullu Şərqlin hali pək fəna,
Öylə yoxsul var ki, ot yeyib yaşar,
Fəqət burda yalnız insanlar deyil,
Tısbəgalar belə eşqiddən coşar.
İştə, Qərbin azgın səadətləri,
Qida alır Şərqlin fəlakətindən.**

Azər əsərində yaşayan, yaşamaqdan çox əzilən, sızlayan Şərq ellərindən bəhs edir, bu zaman o, fars feodalları və ingilis müstəmləkəçilərinin zülmü altında inləyən Cənubi Azərbaycanlıları-bacı-qardaşlarını da unutmur. Dastandakı parçalardan birində Kor Qəhrəmanından bəhs olunur. Kor Qəhrəmanın gözləri İran feodalları tərəfindən çıxarılmışdır. O, Cənubi Azərbaycanın Urmi şəhərindədir. İran feodallarının zülmü istibdadı altında inləyən, min bir zülm və təhqirə məruz qalan bacı və qardaşlarının, müstəmləkə şəraitindəki acı talelərinin burda ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Azər bu gün doğma yurdunu gəzərkən qəmli bir səsi duyur və bu ney səsi onun bütün ruhuna hoparaq varlığını sarsıdır. Azər ney səsinə təqib edərək bir baxçaya gəlib çıxır və bir çardağ altında iki gözü də dünya işığına həsrət bir korun əyləşdiyini görür. Azər görür ki, qəmli mahnıları oxuyan da, ney çalanda korudur. Salam verib onunla həmsöhbət olur. Məlum olur ki, o, illərlə Əşəf elindən olan bir xana katib olmuşdur. Xanın qızı Mələknisa Qəhrəmanı sevmiş, Qəhrəman da onu sevmişdir. Bu məhəbbətdən xəbər tutan xan Qəhrəmanın gözlərinə mil çəkdirir. Bundan sonra Qəhrəman o mühitə-xanlar, ərbaqlar mühitə nifrət edir, oradan uzaqlaşaraq Şimali Azər-

baycana gəlmişdir. Burada azad insan kimi yaşasa da, nə vətəni Urmunu, nə də uğrunda gözlərini belə itirdiyi Mələknisanı unuda bilmir. Daxili həyəcan və istəkləri, həsrət və təlaşlarını, sevgi və məhəbbətini qoşduğu mahnılara tökərək neyi də öz dərdi və kədəri ilə inlədir. Azər bu insanın faciəsinə acıyır, onunla sirdaş olur, ondan ney çalmasını xahiş edir. Kor Qəhrəmanın yeni mahnısı Urmunun tərifilə başlayır.

**Gözəl bağları var ki, gələnlər azar,
Zərdüdüün günəşi orda az qızar.
Çox zaman mayısdan seçilməz yazı,
Xoşdur o torpağın, hər sözü-sazi.**

**O gül diyarında şən bir bülbülə,
Uyub qondum mən də bir qönçə gülə.
Xain bir ovçunun namərd əliylə,
Dünya gözlərimdə zindana döndü.**

**Yardan uşaq düşdüm, gəlib-gedən yox.
Uğrunda bitdiyim nazik bədən yox.
Dərd alıb sağımı, ölümlə solumu,
Namərd Araz kəsdi mənim yolumu.**

H. Cavid burada da Şərq ellərinin ağır, hüquqsuz yaşayışını, imperialist zülmü altında inləyənlərin kədərli talelərini, iztirab və nisgillərini poetik dillə ifadə etmişdir. Bununla yanaşı "Azər" dastanında Şərqlin mədəni tərəqqi və mənəvi intibahı ideyaları da irəli sürülmüşdür.

**Lütviyyə Əsgərzadə,
Heydər Əliyev muzeyinin direktoru**